

σελιδοδείκτες

Το λογοτεχνικό κείμενο αποκτά νόημα μέσα από τις επαναλαμβανόμενες στον χρόνο αναγνώσεις του και τις συνεχείς διαπραγματεύσεις του. Ο αναγνώστης, υποψιασμένος για την ευθύνη που αναλαμβάνει, καλείται να συλλειτουργήσει με τους άλλους παράγοντες στο πεδίο της λογοτεχνίας, το κείμενο, τον συγγραφέα, τους θεσμούς που (ανα)παράγουν τη λογοτεχνία ως σημειωτικό σύστημα κλπ. Σε αυτόν τον αναγνώστη απευθύνεται ο τόμος αυτός προσδοκώντας να του δείξει με τρόπο ευσύνοπο ποικίλους δρόμους προσέγγισης των λογοτεχνικών κειμένων, διάφορες θεωρήσεις του λογοτεχνικού φαινομένου, ερμηνευτικά εργαλεία για την ανάγνωση των λογοτεχνικών κειμένων, και να τον ενισχύσει στις στιγμές που αναμετράται με το κείμενο και τα νοήματά του. Σε αυτόν, άλλωστε, και την καλλιέργεια της αναγνωστικής του συμπεριφοράς, την εμπέδωση αναγνωστικών δεξιοτήτων και την ενίσχυση της κριτικής του εγρήγορσης απέναντι στον κόσμο στοχεύει το εκπαιδευτικό σύστημα.

KENTRO ELLHNIKHS GLWSSAS

Καραμαούνα 1, πλ. Σκρα 551 32, Καλαμαριά, Θεσσαλονίκη
τηλ.: 2313 331 500 • 2313 331 501 • fax: 2313 331 502
centre@komvos.edu.gr • www.greeklanguage.gr

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ
επένδυση στην κοινωνία της γνώσης

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΣΠΑ
2007-2013
Πρόγραμμα για την ανάπτυξη
ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

ISBN: 978-960-87140-9-0

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΚΕΝΤΡΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ
ΜΕΛΟΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑΣ ΕΘΝΙΚΩΝ ΙΔΡΥΜΑΤΩΝ ΓΙΑ ΤΗ ΓΛΩΣΣΑ (EFNIL)
ΜΕΛΟΣ ΤΗΣ ΕΝΩΣΗΣ ΦΟΡΕΩΝ ΠΙΣΤΟΠΟΙΗΣΗΣ ΓΛΩΣΣΟΜΑΘΕΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ (ALTE)

επιμέλεια

Βασίλης Βασιλειάδης

Κική Δημοπούλου

σελιδοδείκτες

για την ανάγνωση της λογοτεχνίας

σελιδοδείκτες

ΚΕΥ

ΚΕΥ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2015

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ, ΕΡΕΥΝΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ

ΚΕΝΤΡΟ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ

ΜΕΛΟΣ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑΣ ΕΘΝΙΚΩΝ ΙΔΡΥΜΑΤΩΝ ΓΙΑ ΤΗ ΓΛΩΣΣΑ (EFNIL)
ΜΕΛΟΣ ΤΗΣ ΕΝΩΣΗΣ ΦΟΡΕΩΝ ΠΙΣΤΟΠΟΙΗΣΗΣ ΓΛΩΣΣΟΜΑΘΕΙΑΣ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΗ (ALTE)

γλώσσαν νωμᾶν

Σελιδοδείκτες

Για την ανάγνωση της λογοτεχνίας

επιμέλεια

Βασίλης Βασιλειάδης

Κική Δημοπούλου

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2015

έκδοση εκτός εμπορίου

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

Ο παρών τόμος εκδόθηκε στο πλαίσιο της Πράξης «Δημιουργία πρωτότυπης μεθοδολογίας εκπαιδευτικών σεναρίων βασισμένων σε ΤΠΕ και δημιουργία εκπαιδευτικών σεναρίων για τα μαθήματα της Ελληνικής Γλώσσας στην Α/βάθμια και Β/βάθμια εκπαίδευση» η οποία υλοποιείται μέσω του Επιχειρησιακού Προγράμματος «Εκπαίδευση και Δια Βίου Μάθηση» του Υπουργείου Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων και συγχρηματοδοτείται από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο – ΕΚΤ) και από Εθνικούς Πόρους (ΕΣΠΑ 2007-2013).

Επιστημονικός υπεύθυνος Πράξης: Ι.Ν. Καζάζης

Υπεύθυνη παραδοτέου εκδοτικής σειράς: Μαρία Ακριτίδου

Σχεδιασμός & μακέτα εξωφύλλου: Δημήτρης Χαλκιόπουλος

Φιλολογική επιμέλεια & διόρθωση δοκιμίων: Κική Δημοπούλου

ISBN: 978-960-87140-9-0

© 2015 Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας

Καραμαούνα 1, Πλατεία Σκρα

551 32 Καλαμαριά Θεσσαλονίκης

Τηλ.: 2313 331 500, Φαξ: 2313 331 502

e-mail: centre@komvos.edu.gr

<http://www.greeklanguage.gr>

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση και γενικά η αναπαραγωγή, ολική, μερική ή περιληπτική, ή η απόδοση κατά παράφραση ή διασκευή του περιεχομένου του παρόντος έργου, με οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο, μηχανικό, ηλεκτρονικό, φωτοτυπικό, ηχογράφησης ή άλλο, χωρίς προηγούμενη γραπτή άδεια του εκδότη και σύμφωνα με τον Νόμο 2121 / 1993 και τους λοιπούς κανόνες του Εθνικού και του Διεθνούς Δικαίου που ισχύουν στην Ελλάδα.

All rights reserved. No part of this publication may be reproduced, stored in a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means, without the prior permission in writing of The Centre for the Greek Language, and as expressly permitted by the Law 2121/1993 and the other terms of the National and International Law applied in Greece.

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο

ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΙΑΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΚΑΙ ΔΙΑ ΒΙΟΥ ΜΑΘΗΣΗ
επένδυση στην κοινωνία της γνώσης
ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΚΑΙ ΘΡΗΣΚΕΥΜΑΤΩΝ
ΕΙΔΙΚΗ ΥΠΗΡΕΣΙΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

ΕΥΡΩΠΑΪΚΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟ ΤΑΜΕΙΟ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΤΟ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΚΟ ΚΕΙΜΕΝΟ

Η ποιητική της ανατροπής: σάτιρα, ειρωνεία, χιούμορ, παρωδία	13
<i>Κατερίνα Κωστίου</i>	
Για το ύφος	24
<i>Τιτίκα Δημητρούλια</i>	
Δημοσιογραφική λογοτεχνία ή λογοτεχνική δημοσιογραφία.....	32
<i>Αγγέλα Γιώτη</i>	
Για τις μικροαφηγήσεις	43
<i>Κική Δημοπούλου</i>	
Λογοτεχνία και το μέλλον του βιβλίου	53
<i>Δημήτρης Δημηρούλης</i>	
Από τις έντυπες στις ηλεκτρονικές εκδόσεις: ψηφιακά/πολυμεσικά αρχεία, «υπερ-εκδόσεις», ηλεκτρονικά ανθολόγια & ψηφιακές βιβλιοθήκες	61
<i>Τιτίκα Δημητρούλια</i>	
Το (λογοτεχνικό) αρχείο ως συγκείμενο	69
<i>Κατερίνα Τικτοπούλου</i>	

ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ, ΙΣΤΟΡΙΑ, ΚΟΙΝΩΝΙΑ

«Ονομάτων επίσκεψις». Ονοματολογία και ταξινόμηση ως συνθήκες συγκρότησης της συγγραφικής ταυτότητας	81
<i>Αγγέλα Γιώτη</i>	
Ιστορία και μυθοπλασία	92
<i>Μαρία Ακριτίδου</i>	
Λογοτεχνικοί χαρακτήρες, ιδεολογία και στερεότυπα: γέννηση και χρήσεις.....	100
<i>Αναστασία Νάτσινα</i>	
Ο λογοτεχνικός κανόνας: προκλήσεις, αναθεωρήσεις, συναινέσεις.....	108
<i>Γιάννης Παπαθεοδώρου</i>	

Σχολικός λογοτεχνικός κανόνας.....	117
<i>Ελένη Χοντολίδου</i>	
Κοινωνιολογία της ανάγνωσης.....	127
<i>Μαίρη Λεοντσίνη</i>	

ΑΝΑΓΝΩΣΗ & ΑΝΑΓΝΩΣΤΕΣ

Ατομική και συλλογική ανάγνωση: ρήξη ή συνεχές;	139
<i>Μαίρη Λεοντσίνη</i>	
Ψηφιακές αναγνωστικές πρακτικές.....	145
<i>Κατερίνα Τικτοπούλου</i>	
Διερευνώντας το φάσμα των δυνατών ανταποκρίσεων του αναγνώστη στην «εποχή της ανάγνωσης»	152
<i>Ευαγγελία Φρουδάκη & Ευαγγελία Καλούδη</i>	
Ανάγνωση και ιστορικότητα της λογοτεχνίας: από την αισθητική της πρόσληψης.....	165
<i>Κική Δημοπούλου</i>	
Λογοτεχνία, ανάγνωση και ερμηνεία: η «επιστροφή» της ιδεολογίας.....	173
<i>Γιάννης Παπαθεοδώρου</i>	

ΣΥΓΚΡΙΣΗ

Η συγκριτολογική οπτική στη διδασκαλία της λογοτεχνίας στη Δευτεροβάθμια Εκπαίδευση	183
<i>Ιωάννα Ναούμ</i>	
Μύθος και λογοτεχνία	194
<i>Κατερίνα Καρακάση</i>	
Ut pictura poesis: το παράλληλο μεταξύ λογοτεχνίας και εικαστικών τεχνών σε νεοελληνικό και ευρωπαϊκό περιβάλλον.....	203
<i>Μαρία Αθανασοπούλου</i>	
Η σχέση ποίησης και μουσικής στον συμβολισμό και τον μοντερνισμό.....	213
<i>Πολίνα Ταμπακάκη</i>	
Νεοελληνική λογοτεχνία και κινηματογράφος	223
<i>Ευριπίδης Γαραντούδης</i>	

Λογοτεχνία και το μέλλον του βιβλίου

Δημήτρης Δημηρούλης

«Από όλα τα εργαλεία του ανθρώπου, το πιο εκπληκτικό είναι, χωρίς καμιά αμφιβολία, το βιβλίο. Τα άλλα είναι προεκτάσεις του κορμιού του. Το μικροσκόπιο και το τηλεσκόπιο είναι προεκτάσεις της όρασής του· το τηλέφωνο είναι προέκταση της φωνής του· έχουμε επίσης το αλτέρι και το σπαθί, προεκτάσεις του χεριού του. Το βιβλίο όμως είναι άλλο πράγμα: το βιβλίο είναι μια προέκταση της μνήμης του και της φαντασίας του» (Borges 1987, 782). Αυτά έλεγε σε μια διάλεξή του με θέμα «το βιβλίο» ο σοφός συγγραφέας Jorge Luis Borges για να τονίσει τη σημασία ενός υλικού μέσου στην ιστορία του ανθρώπινου πολιτισμού.

Συμπληρώνοντας τη θεώρηση του Borges θα μπορούσαμε στη «μνήμη» και στη «φαντασία» να προσθέσουμε και τη λέξη «σκέψη» για να καλύψουμε το ευρύτερο πεδίο της δραστηκής παρουσίας του βιβλίου στην ιστορία. Κάτι τέτοιο είναι αναγκαίο, γιατί με το βιβλίο διακινήθηκαν τα έργα του ανθρώπου που εντάσσονται στην επιστήμη, στη λογοτεχνία, στην τέχνη, στη φιλοσοφία και στη θρησκεία, όχι ως απλά θεωρητικά κείμενα αλλά ως καιρίες παρεμβάσεις τόσο στον ατομικό όσο και στον συλλογικό βίο.

Μια τέτοια διαπίστωση μπορεί να θεωρείται περιττή για ένα τόσο αυτονόητο σε μας σήμερα «αντικείμενο» όπως το βιβλίο. Έχουμε μάθει να διαβάζουμε και να γράφουμε, όπως μάθαμε να μιλάμε. Η κατάκτηση της γλώσσας θεωρείται έμφυτη ικανότητα του ανθρώπου, επομένως, ότι συνδέεται με αυτήν (προφορικός και γραπτός λόγος) μοιάζει να είναι κάτι τόσο αυτόματο όσο η αναπνοή. Η αποδοχή του αυτονόητου, όμως, είναι εσφαλμένη, γιατί αποκρύπτει το γεγονός ότι το «βιβλίο» δεν είναι δημιούργημα της φύσης αλλά του ανθρώπου.

Σήμερα, στην εποχή του διαδικτύου, της τηλεματικής, της τεχνητής νοημοσύνης, του ηλεκτρονικού λόγου, και στο περιβάλλον της παγκοσμιοποιημένης επικοινωνίας, το ερώτημα για το «μέλλον του βιβλίου» δεν εντάσσεται στις συλλήψεις της επιστημονικής φαντασίας αλλά στις προβλέψεις ενός πολιτισμού που αντιμετωπίζει την πρόκληση μιας ριζικής μετάλλαξης, η οποία θα συμπαράσχει και τη μορφή του βιβλίου όπως τη γνωρίζαμε έως τώρα.

Οι αντιδράσεις ποικίλλουν: άλλοι θεωρούν κάτι τέτοιο αναπόφευκτο και δυνάμει ευεργετικό (Lanham 1993), άλλοι θρηγούν για την απώλεια και για την υποταγή στον ηλεκτρονικό λόγο (Birkets 1997) και άλλοι, με-

τριοπαθείς ή αναποφάσιστοι, πιστεύουν ότι για ένα μεγάλο τουλάχιστον χρονικό διάστημα το παραδοσιακό βιβλίο θα συνυπάρχει, πιθανώς ισότιμα, με το ηλεκτρονικό (Nunberg 1996, 9-20).

Είναι φανερό ότι το ερώτημα για το μέλλον του βιβλίου δεν είναι ένα τεχνικό αλλά ένα ουσιαστικό ερώτημα. Έχει να κάνει με την τελική έκβαση που θα έχει η αναμέτρηση της κοινωνίας που αναδύεται μετά τη ραγδαία επικράτηση των νέων μέσων επικοινωνίας και των νέων μηχανισμών ρύθμισης της οικονομίας (Δημηρούλης 2002, 205-221). Δηλαδή με την πολιτική κατάσταση που θα καθορίσει το μέλλον του πλανήτη. Ποια θα είναι η θέση του βιβλίου στον κόσμο που διαμορφώνεται ενώπιόν μας; Θα ήταν λάθος να υποτιμήσουμε το ερώτημα, γιατί έχει να κάνει με την ουσία του πολιτισμού, με αυτό που καθορίζει τον τρόπο που θα εννοήσουμε το «ανθρώπινο» στο μέλλον.

Η ΓΡΑΦΗ ΚΑΙ ΤΟ ΣΧΗΜΑ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Τί είναι το βιβλίο; Τί συνιστά ένα βιβλίο; Ποια είναι η υλική υπόσταση ενός βιβλίου; Ερωτήματα απλά αλλά χωρίς αυτονόητες απαντήσεις. Το πρώτο και κύριο είναι να ορίσουμε τη χρονική στιγμή μιας σημαντικής τομής, η οποία τοποθετείται στους πρώτους χριστιανικούς αιώνες. Τότε εμφανίζεται σε πρωτογενή εκδοχή η μορφή του βιβλίου (η γνωστή ως κώδικας, *codex*), όπως τη γνωρίζουμε σήμερα, δηλαδή ως συσσωμάτωση διαδοχικών γραμμένων σελίδων, συραμμένων στη μία πλευρά, σε φορητό σχήμα διαφόρων διαστάσεων. Η τομή αυτή θέτει επιπλέον ερωτήματα: τί μορφή είχε το βιβλίο πριν από τη συγκεκριμένη περίοδο; Ποιες ήταν οι εξελίξεις που μας οδήγησαν από το βιβλίο των πρώτων χριστιανικών αιώνων στο ηλεκτρονικό βιβλίο του σήμερα;

Ο μόνος τρόπος να απαντήσουμε σε παρόμοια ερωτήματα είναι να κατανοήσουμε ότι η ιστορία του βιβλίου είναι συνδεδεμένη με την ιστορία της γραφής. Η γραφή προκάλεσε την εμφάνιση του βιβλίου. Αν δεχτούμε αυτή τη σχηματική παρουσίαση, τότε αναδύεται ένα άλλο ερώτημα: γιατί το βιβλίο υπήρξε τόσο ανθεκτικό; Μήπως συνδέεται με το γεγονός ότι έως τα μέσα του 19ου αιώνα το μοναδικό μέσο για την καταγραφή, επεξεργασία, αποθήκευση και μεταβίβαση πληροφοριών πάσης φύσεως ήταν η γραφή; Και αν όντως είναι έτσι, πόσο άλλαξε τα πράγματα η δυνατότητα του ήχου και της εικόνας να επιτελούν λειτουργίες που έως τότε μόνο η γραφή μπορούσε να διεκπεραιώσει;

Με το βιβλίο ως πυρήνα του ερωτήματος μπορούμε επί της ουσίας να θέσουμε παράλληλα ερωτήματα για την εξέλιξη του ανθρώπινου πολιτισμού. Μια εντελώς συμβατική, από την προοπτική του σήμερα, μεταβολή στο σχήμα του γραπτού κειμένου σηματοδοτεί, συνεπώς, βαθύτερες κοι-

νωνικές και πολιτισμικές αλλαγές. Το σχήμα φαίνεται ταπεινό, η επίδρασή του όμως υπήρξε καθοριστική.

Η γραφή είναι σχετικά πρόσφατη εφεύρεση στην ιστορία και δεν ταυτίζεται με την οργάνωση των πρώτων μορφών κοινωνικού βίου. Εμφανίστηκε περίπου πριν πέντε με πεντέμισι χιλιάδες χρόνια από σήμερα και, φυσικά, δεν είχε την ολοκληρωμένη μορφή που γνωρίζουμε. Το μεγαλύτερο μέρος της ανθρώπινης ιστορίας δεν έχει γραφή, και όσα γνωρίζουμε για τις κοινωνίες αυτής της περιόδου τα συμπεραίνουμε από αρχαιολογικά ευρήματα και ανθρωπολογικές μελέτες. Η πραγματική ιστορία, όμως, αρχίζει από τη στιγμή που έχουμε γραπτές μαρτυρίες.

Η γραφή στην πραγματικότητα δεν είναι παρά τεχνολογία επικοινωνίας. Μαθαίνοντας για αυτήν μαθαίνουμε για τον τρόπο με τον οποίο καθορίστηκαν οι ανθρώπινες σχέσεις στην κοινωνία. Χωρίς τη γραφή η κοινωνία θα ήταν μια κοινωνία της προφορικής παράδοσης, δηλαδή μια κοινωνία τελείως διαφορετική από αυτή που γνωρίζουμε. Η ιστορία του βιβλίου ανήκει στην ιστορία της γραφής, αφού το βιβλίο (σε όλες τις εκδοχές του) συνιστά το πιο σημαντικό υλικό μέσο, με το οποίο η γραφή διακίνησε την πληροφορία στην ανθρώπινη επικοινωνία, ωστόσο δεν καλύπτει το ευρύ πεδίο του γραπτού λόγου.

ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΩΔΙΚΑ ΣΤΗΝ ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΑ

Ο κώδικας είναι πάντα χειρόγραφος. Το υλικό είναι κυρίως περγαμηνή και πιο σπάνια πάπυρος. Χρησιμοποιούνται και οι δύο πλευρές της γραφικής ύλης, η ανάγνωση γίνεται ευκολότερη γιατί είναι συνεχόμενη, και οι σελίδες είναι ομοίμορφες (Brown 2007, 179-193). Οι πιο παλαιοί κώδικες χρονολογούνται από τον 3ο και τον 4ο αιώνα μ.Χ. Η τυπογραφία εμφανίζεται τον 15ο αιώνα, κατά την περίοδο δηλαδή της ευρωπαϊκής Αναγέννησης. Είναι δύσκολο να φανταστούμε σήμερα τί σήμαινε βιβλίο σε κοινωνίες που γνώριζαν τη γραφή αλλά όχι την τυπογραφία (Clement 1997).

Για παράδειγμα, περί τα τέλη του Μεσαίωνα ένας συγγραφέας αφιέρωνε και παρέδιδε το μοναδικό χειρόγραφο του βιβλίου του σε κάποιον προστάτη ή χορηγό και μετά αναλάμβαναν εργασία οι αντιγραφείς που εργάζονταν οργανωμένοι σε μικρές συντεχνίες. Στα εργαστήριά τους οι αντιγραφείς αναλάμβαναν να εκτελέσουν συγκεκριμένες παραγγελίες για καθηγητές Πανεπιστημίου, λογίους, κληρικούς και ανθρωπιστές. «Αγορά» για ένα καινούργιο βιβλίο, με την έννοια που την ξέρουμε σήμερα, δεν υπήρχε.

Η έλευση της τυπογραφίας προετοιμάστηκε κατά κάποιο τρόπο από ορισμένες τεχνολογικές καινοτομίες σε συναφείς χώρους, οι περισσότερες

από τις οποίες εμφανίστηκαν στην κεντρική Ευρώπη στις πρώτες δεκαετίες της Αναγέννησης. Οι πιο σημαντικές από αυτές είναι: α) η βελτίωση της ποιότητας του χαρτιού και η μαζική παραγωγή του, β) η πρόοδος στη μεταλλουργία καθώς και στη βιομηχανική χρήση της υδραυλικής ισχύος, γ) οι βελτιώσεις και οι καινοτομίες στην τέχνη της ξυλογραφίας και της χαλκογραφίας.

Ο χώρος, στον οποίο τελείται το πρώτο επεισόδιο αυτής της επανάστασης (Eisenstein 1980, 3-42), είναι η κοιλάδα του Ρήνου, ο χρόνος η δεκαετία 1440 και το όνομα, στο οποίο οφείλουμε τον ιδιοφυή συνδυασμό διαφόρων τεχνολογικών δυνατοτήτων και στο οποίο ιστορικά αποδίδουμε την εφεύρεση της τυπογραφίας, είναι εκείνο του Γουτεμβέργιου. Το πρώτο τυπωμένο βιβλίο που έγινε από τον Γουτεμβέργιο το 1455, είναι η γνωστή *Βίβλος των 42 γραμμών*, για να ακολουθήσει δύο χρόνια μετά το *Ψαλτήρι* (Ντε Κάρλο 1995, 35-46· Barbier 2002, 117-123· Finkelstein & McCleery 2005, 44-65).

Η καινούργια τεχνολογία της γραφής εξαπλώθηκε ταχύτατα στην Ευρώπη και επέφερε ριζικές αλλαγές στους τρόπους επικοινωνίας και διοίκησης. Το ίδιο δραστική υπήρξε η επίδραση της τυπογραφίας στον πολιτισμό, στην πνευματική ζωή, στην εκπαίδευση και στη θρησκεία. Οι αλλαγές σε όλα τα επίπεδα της παραγωγής και της διακίνησης του βιβλίου ήταν άμεσες. Το 1501 στην Ευρώπη υπάρχουν περίπου 250 κέντρα παραγωγής βιβλίου, κυκλοφορούν περίπου 27.000 εκδόσεις που αντιπροσωπεύουν πάνω από δέκα εκατομμύρια αντίτυπα και υπάρχει ένα αναγνωστικό κοινό μερικών εκατοντάδων χιλιάδων αναγνωστών σε μια Ευρώπη, ο πληθυσμός της οποίας δεν ξεπερνά τα εκατό εκατομμύρια. Έως σήμερα, πέντε αιώνες μετά, και παρά τη μεγάλη επανάσταση των ηλεκτρονικών μέσων, η τυπογραφία εξακολουθεί να προσδιορίζει καθοριστικά την ταυτότητα της γραφής στον πολιτισμό μας.

Η ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ ΣΤΗΝ ΨΗΦΙΑΚΗ ΕΠΟΧΗ

Ο άγγλος συγγραφέας, και εραστής της τυπογραφικής τέχνης, William Morris γράφει ότι «δεν μπορείς να έχεις τέχνη χωρίς αντίσταση των υλικών» (McGann 1993, 114), για αυτό και οι μεγάλοι συγγραφείς είναι και καλοί τεχνίτες. Ο καλός τεχνίτης δεν αντιδικεί με τα εργαλεία του, δεν τα βάζει με τα υλικά του. Γνωρίζει ότι, αν δεν τα τιθασέψει, αν δεν καταφέρει να κυριαρχήσει επάνω τους, δεν πρόκειται ποτέ να μάθει την τέχνη, πόσο μάλλον να την κατακτήσει. Καλός συγγραφέας σημαίνει καλός μάστορας του λόγου. Με τα σημερινά δεδομένα η παραδοσιακή μαστορική δεν αρκεί, γιατί ανάμεσα στον συγγραφέα και το κείμενο, ανάμεσα στο κείμενο και στον αναγνώστη έχουν εμφανιστεί καινούργια εργαλεία, πρωτοφανείς

τεχνικές, διαφορετικά υλικά, ένας ολόκληρος κόσμος επικοινωνιακών δυνατοτήτων και δημιουργικών συνδυασμών.

Μπορεί βέβαια ο συγγραφέας να γυρίσει την πλάτη σε όλα αυτά και να συνεχίσει να ασχέι την τέχνη που έμαθε και που αγαπά, αρκεί να γνωρίζει τί γίνεται γύρω του ή μάλλον αρκεί να αναλάβει το πιθανό κόστος αυτής της εμμονής. Όπως με την τηλεόραση, έτσι και με τα νέα μέσα: δεν έχει τόσο σημασία αν τα χρησιμοποιεί ο συγγραφέας, όσο αν αντιλαμβάνεται τις συνέπειες που έχει η διαμεσολάβησή τους ανάμεσα στον άνθρωπο και τον κόσμο, αν μπορεί να συλλάβει την απήχηση της νέας κατάστασης στον δικό του λόγο και, τελικά, αν παρακινείται να αναρωτηθεί για τη σημασία της εργασίας του μέσα στις καινούργιες συνθήκες.

Πολύ απλά: πρέπει να αναμετρηθεί με τα «μέσα» της εποχής του. Η αντίσταση δεν έχει νόημα, η εκμάθηση δεν είναι υποχρεωτική, η περιέργεια και η περισκεψη, όμως, είναι απαραίτητες. Η λογοτεχνία, όπως τη γνωρίζουμε από την παράδοση πολλών αιώνων και, κυρίως, όπως διαμορφώθηκε κατά τον 19ο αιώνα, συνδέεται σχεδόν απόλυτα με την τυπογραφία, και το σπουδαιότερο μέσο διακίνησής της ήταν, και εξακολουθεί να είναι, το σώμα του βιβλίου. Μπορεί οι συγγραφείς του μοντερνισμού να πειραματίστηκαν με τον λόγο, να αποδόμησαν τη γλώσσα, να καινοτόμησαν στη διάταξη του υλικού και στη διάσπαση του νοήματος (χαρακτηριστικά παραδείγματα το *Un coup de dés* του Stéphane Mallarmé και το *Finnegans Wake* του James Joyce), ποτέ όμως δεν ξέφυγαν από τα εξώφυλλα που ορίζουν την υλική υπόσταση του βιβλίου.

Ο περιορισμός αυτός υπήρξε κεφαλαιώδης για το ίδιο το περιεχόμενο της έννοιας «λογοτεχνία», για τον ρόλο του «συγγραφέα» και του «αναγνώστη», για το έργο της κριτικής, για τις δυνατότητες της ερμηνείας, για την ίδια τη θεσμική υπόσταση του έργου μέσα στην κοινωνία. Η «κειμενικότητα» του βιβλίου ορίζεται πάντα από τον τόπο της (την τυπωμένη σελίδα) και τον χρόνο της (τη γραμμικότητα της ανάγνωσης). Το βιβλίο είναι ένα κλειστό μικρό σύμπαν, ακόμη και όταν δεν τελειώνει οριστικά ή είναι αποσπασματικό.

Στην εποχή της ψηφιακής επανάστασης όλα αυτά έχουν ανατραπεί ή υποστεί σοβαρές μεταλλάξεις, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι ο κόσμος του βιβλίου έπαψε να υπάρχει. Στην πραγματικότητα οι δύο καταστάσεις συνυπάρχουν και η μία τροφοδοτεί την άλλη. Η συνέχεια, όμως, είναι βασίμως προβλέψιμη: ακόμη και αν η λογοτεχνία του βιβλίου δεν πάψει ποτέ να πλουτίζει τη ζωή μας, είναι αναγκασμένη να προσαρμοστεί τελικά στην πραγματικότητα των νέων μέσων, πρέπει να μάθει να ζει στο καινούργιο περιβάλλον.

ΣΤΟΝ ΛΑΒΥΡΙΝΘΟ ΤΟΥ ΔΙΑΔΙΚΤΥΟΥ

Το διαδίκτυο είναι ένας απέραντος λαβύρινθος, στον οποίο οι διαδρομές είναι άπειρες και οι δυνατότητες απεριόριστες. Μεταβάλλονται οι έννοιες του χρόνου και του χώρου, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι καταργείται κάθε περιορισμός (McGann 2001, 1-19). Ένα κείμενο σε ηλεκτρονική μορφή μπορεί να αξιοποιήσει τα πολυμέσα (ανάμειξη λόγου, εικόνας και ήχου), να παραπέμψει τον «αναγνώστη» σε άλλους προορισμούς, να προσκαλέσει τις αντιδράσεις του κοινού, να συμπεριλάβει σχόλια, κριτικές και μελέτες που αναφέρονται σε αυτό, να ανακαλύψει τους πιο αναπάντεχους αποδέκτες, να διορθωθεί, να βελτιωθεί, να αλλάξει, να ανατραπεί.

Πρόκειται για ένα άυλο κείμενο που ταξιδεύει χωρίς συγκεκριμένο προορισμό και δίχως οριστική μορφή. Η δομή του βρίσκεται σε διαρκή ρευστότητα και εξαρτάται άμεσα από το επίπεδο της διάδρασης ανάμεσα στον αποστολέα και τον αποδέκτη. Πολλοί συγγραφείς επιτρέπουν την παρέμβαση (με ή δίχως περιορισμούς) του αναγνώστη στο κείμενό τους. Ως εκ τούτου, η γραμμικότητα διασπάται, το «κλείσιμο» αναστέλλεται διαρκώς και η «μορφή» δεν ολοκληρώνεται ποτέ. Ήδη πολλοί συγγραφείς αξιοποιούν τις δυνατότητες που παρέχει το διαδίκτυο. Άλλοι «στήνουν» ή «ανεβάζουν» ιστοσελίδες με τις οποίες κοινοποιούν πληροφορίες που αφορούν στο έργο, τη ζωή και τη δράση τους, επικοινωνούν με τους αναγνώστες τους σε όλο τον κόσμο και, ενίοτε, προσφέρουν σε ψηφιακή μορφή ορισμένα έργα τους. Άλλοι συμμετέχουν σε συλλογικές προσπάθειες προώθησης της λογοτεχνίας, παίρνουν μέρος σε συζητήσεις και δημοσιεύουν σε ηλεκτρονικά περιοδικά. Άλλοι ψαρεύουν υλικό και εύκολα θέματα για να γαρνίσουν, συνήθως, τα μυθιστορήματά τους, έτσι ώστε να φαίνονται μοντέρνα και μέσα στα πράγματα.

Οι συγγραφείς, βέβαια, που εκμεταλλεύονται ουσιαστικά το διαδίκτυο είναι εκείνοι που γνωρίζουν πολύ καλά το καινούριο μέσο και έχουν αναπτύξει την αντίστοιχη ποιητική και ρητορική. Οι συγγραφείς αυτοί δεν αντιμετωπίζουν το διαδίκτυο σαν απλό εργαλείο αλλά σαν μια άλλη γλώσσα, με αποτέλεσμα να διαμορφώνουν μια τελείως διαφορετική αισθητική αντίληψη για τη λογοτεχνία και να προτείνουν μια καινότροπη ερμηνεία του πολιτισμού συνολικά. Μόνο αυτές οι περιπτώσεις παρουσιάζουν πραγματικό ενδιαφέρον σε μια συζήτηση για τη σχέση λογοτεχνίας και διαδικτύου. Τα έργα τους είναι διαθέσιμα σε ηλεκτρονική μορφή, είναι γραμμένα σύμφωνα με τις πιο υψηλές δυνατότητες του μέσου και προσφέρουν στον αναγνώστη όχι μια απλή γραμμική αφήγηση, αλλά την ευκαιρία να διαλέξει, να απορρίψει, να επιστρέψει και να ξαναδοκιμάσει τη διαδρομή του στο κείμενο, να αποφασίσει ποια πλοήγηση προτιμά.

Σήμερα όποιος ασχολείται με τη μελέτη της λογοτεχνίας έχει στη διάθεσή του όλες τις δυνατότητες που προσφέρει η ψηφιακή τεχνολογία: βάσεις δεδομένων, ψηφιακές βιβλιοθήκες, γλωσσικά και εγκυκλοπαιδικά βοηθήματα, εξαιρετικές ιστοσελίδες που αναφέρονται σε συγγραφείς, πολιτισμούς, λαούς, χώρες και σε ό,τι εν γένει μπορεί να χωρέσει ο νους του ανθρώπου. Χρήσιμα πράγματα που συχνά ενθαρρύνουν την κλοπή, την ευκολογραφία και την ασημαντολογία. Κάθε μέσο, δεν πρέπει να ξεχνάμε, κουβαλά και τη φύρα του. Αλλά η γραφή, όπως λέει κάπου ο Heiner Müller, «είναι ρίσκο, περιπέτεια, εμπειρία» και δεν πρέπει να τη φοβίζουμε τα εμπόδια. Όποιο δρόμο και αν ακολουθήσει κανείς, όποια στάση και αν κρατήσει, ένα είναι βέβαιο: η λογοτεχνία του βιβλίου θα αναμετρηθεί τα επόμενα χρόνια με την άυλη γραφή του διαδικτύου.

ΤΟ ΜΕΛΛΟΝ ΤΟΥ ΒΙΒΛΙΟΥ

Στις αρχές του 21ου αιώνα η ανθρωπότητα είναι οριστικά πια εξαρτημένη από τα καινούρια μέσα και η επικοινωνία αναπτύσσεται με τεράστιες ταχύτητες μέσα σε συνθήκες οικονομικής και πολιτισμικής παγκοσμιοποίησης. Η κατάσταση αυτή ευνόησε την εμφάνιση του ηλεκτρονικού κειμένου και, κατά συνέπεια, του ηλεκτρονικού βιβλίου. Η εξάπλωση του διαδικτύου μετέβαλε ριζικά τις συνήθειες και δημιούργησε καινούριες «φυλές» εγγράμματων και αναλφάβητων με κριτήριο τη γνώση και τη χρήση των νέων μέσων (Δημηρούλης 2013β, 313-321). Το γεγονός αυτό έχει πείσει πολλούς ότι είναι ζήτημα χρόνου έως ότου οι άυλες μορφές γραφής περιθωριοποιηθούν (ή ακόμη και αντικαταστήσουν) τον έντυπο λόγο (Δημηρούλης 2013α, 309-312).

Για την ώρα κάτι τέτοιο δεν έχει συμβεί. Το βιβλίο αντιστέκεται μένοντας στο χαρτί. Ο ηλεκτρονικός λόγος, όμως, διεκδικεί όλο και περισσότερο χώρο στη ζωή των ανθρώπων. Κανείς δεν μπορεί με βεβαιότητα να προβλέψει τί θα σημαίνουν τα λόγια του Jean-Paul Sartre στο μέλλον: «Η βιβλιοθήκη μου ήταν ο κόσμος κλεισμένος σ' έναν καθρέφτη: είχε την απέραντη πυκνότητα, την ποικιλία και το απρόοπτο του κόσμου» (Sartre 1965, 49). Ή αν θα βρίσκει ευήκοα ώτα η προτροπή του Σεφέρη: «Τα βιβλία είναι πράγματα της φύσης μας· είναι εμείς, όσοι και αν είμαστε· είναι μια ανθρώπινη φύση, που μας προεκτείνει προς τις ρίζες μας [...]· και που, με τα οράματά μας, την προεκτείνουμε προς το μέλλον [...]. Θα έλεγα πως τα βιβλία είναι σαν τα αναρίθμητα κλειδιά ενός μεγάλου οργάνου της εκκλησιάς, του οποίου οι μουσικοί είμαστε εμείς. [...] αν πιστεύουμε στον άνθρωπο [...] με την ίδια αυτή πράξη πίστης θα πιστέψουμε και στη σημασία του βιβλίου» (Σεφέρης 1974, 189).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Barbier, Frédéric. 2002. *Ιστορία του βιβλίου*. Μτφρ. Μαρία Παπαηλιάδη. Αθήνα: Μεταίχμιο.
- Birkets, Sven. 1997. *Οι Ελεγείες του Γουτεμβέργιου. Η μοίρα της ανάγνωσης στην ηλεκτρονική εποχή*. Μτφρ. Λίλυ Εξαρχοπούλου. Αθήνα: Καστανιώτης.
- Borges, Jorge Louis. 1987. Το βιβλίο. *Η λέξη* 68: 780-789.
- Brown, Michelle P. 2007. The triumph of the codex. The manuscript book before 1100. Στο *A Companion to the History of the Book*, επιμ. Simon Eliot & Jonathan Rose, 179-193. Οξφόρδη: Wiley-Blackwell.
- Clement, Richard W. 1997. Medieval and Renaissance book production. *Library Faculty & Staf Publications* 10 (http://digitalcommons.usu.edu/lib_pubs/10· ανακτήθηκε στις 10-10-2015).
- Dahl, Svend. 1958. The 19th and the beginning of the 20th century. Στο *History of the Book*, 211-239. Νέα Υόρκη: Scarecrow Press.
- Eisenstein, Elisabeth L. 1980. The unacknowledged revolution. Στο *The Printing Press as Agent of Change*, 3-42. Cambridge: Cambridge University Press.
- Finkelstein, David & Alistair McCleery. 2005. The coming of print. Στο *An Introduction to Book History*, 44-65. Νέα Υόρκη/Λονδίνο: Routledge.
- Lanham, Richard A. 1993. *The Electronic World. Democracy, Technology, and the Arts*. Σικάγο: University of Chicago Press.
- McGann, Jerome. 1993. *Blackriders. The Visible Language of Modernism*. Princeton: Princeton University Press.
- . 2001. Introduction. Beginning again. Humanities and the digital culture, 1993-2000. Στο *Radiant Textuality. Literature after the World Wide Web*. Νέα Υόρκη: Palgrave/McMillan.
- Martin, Henri Jean. 1988. *Histoire et pouvoirs de l'écrit*. Παρίσι: Perrin.
- Nunberg, Geoffrey, επιμ. 1996. Introduction. Στο *The Future of the Book*. Berkeley: University of California Press.
- Sartre, Jean-Paul. 1965. *Οι Λέξεις*. Μτφρ. Κ. Σταματίου. Αθήνα: Αρσενίδης.
- Δημηρούλης, Δημήτρης. 2002. Οι τεχνολογίες της γραφής και το μέλλον του βιβλίου. Στο *Παραλλάξ. Σύμμεικτα για τη λογοτεχνία και τη γλώσσα*, 205-221. Αθήνα: Ψυχογιός.
- . 2013α. Ο αναγνώστης έναντι της ψηφιακής εποχής. Στο *Καβουρηδόν και παραδρόμωσ*, 309-312. Αθήνα: Τόπος.
- . 2013β. Λογοτεχνία και διαδίκτυο. Στο *Καβουρηδόν και παραδρόμωσ*, 313-321. Αθήνα: Τόπος.
- Ντε Κάρλο, Βαλεντίνο. 1995. *Η θαυμαστή ιστορία του βιβλίου*. Μτφρ. Άννα Κόκκαλη. Αθήνα: Δελφίνι.
- Σεφέρης, Γιώργος. 1974. Παραλλαγές πάνω στο βιβλίο. Στο *Δοκιμές*, τόμ. Β', 182-189. Αθήνα: Ίκαρος.